

Dr hab. profesor nadzwyczajny Jacek Wiewiorowski,
Uniwersytet Gdański

O pożytkach płynących z uważnej lektury: krótkie uwagi na temat C.Th. 5.7.1 (=Brev. 5.5.1) = C. 8.50.19 (a. 366)

Uważna analiza rzymskich konstytucji cesarskich okresu dominatu, zachowanych w zbiorach oficjalnych *Codex Theodosianus* i *Codex Iustinianus* nie jest najmocniejszą stroną współczesnych badaczy¹. Wielu romanistów traktuje je z reguły jedynie jako ilustrację tez dotyczących rozwoju instytucji prawa rzymskiego w szerszej perspektywie dziejowej, a ich odczytanie w oderwaniu od innych źródeł przypomina lekturę współczesnych tekstów prawnych, co – jak twierdzi profesor Ewa Wipszycka, z nadmierną być może surowością – „(...) prowadzi do naukowego wyjałowienia.”² Na przykładzie jednej z konstytucji cesarskich z IV w. postaram się opisać, według zasady *pars pro toto*, kwestie, które należałoby rozważyć przed przystąpieniem do szczegółowej analizy treści tego typu źródła. Zastrzegam, że ze względu na charakter warsztatu epigrafika, znany

¹ *Studium* powstało na marginesie artykułu poświęconego C. Th. 5.7.1 [= Brev. 5.5.1] = C. 8.50.19 (a. 366), który ukazać ma się w lubelskim periodyku *Res Historica* (tj. J. WIEWIOROWSKI, *Późnorzymskie ius postliminii świadectwem słabości „soft power” cesarstwa – studium przypadku*, ss. 15). W tekście zastosowano następujące skróty: AMM. MARC. – AMMIANI MARCELLINI *Rerum Gestarum libri qui supersunt*; ed.: A. Marcellin, *Histoire*, t. 5 (Livres XXVI-XXVIII). Texte établi, traduit et annoté par M. A. Marié, Paris 1984; Brev. Alaric. – BREVIARIUM ALARICI (*Lex Romana Visigothorum*), ed. G. Hänel. Leipzig 1849, reed. 1962, 2004; C. – CODEX IUSTINIANUS, [w:] *Corpus iuris civilis*, t. 2, ed. P. Krüger, Berolini 18957; C. Th. – CODEX THEODOSIANUS ed. *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, t. 1-2, ed. Th. Mommsen, P. M. Meyer, Berolini 1904; LRB – LEX ROMANA BURGUNDIONUM, ed. F. Bluhme, [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Legum*. t. 3, Hannoverae 1863, <http://www.dmgh.de>; L. R. von Salis, [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio I. Legum Nationum Germanicorum*, t. 2, cz. 1, Hannoverae 1892; <http://www.dmgh.de>; NOT. DIG. OCC. – NOTITIA DIGNITARUM in partibus Occidentis, ed. O. SEECK, *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, Berlin 1876 (w pracy korzystano też z wydania C. NEIRA FALEIRO, *La „Notitia Dignitatum”: nueva edición crítica y comentario histórico*, Madrid 2005). Czasopisma cytowano według: *L'Année Philologique*. Dostęp do stron internetowych: wrzesień 2017 r. Konsultacja tłumaczeń z łaciny: dr hab. Anna Kotłowska (Instytut Historii UAM w Poznaniu).

² E. WIPSZYCKA, *Źródła normatywne świeckie*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 3: *Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, red. EAD., Warszawa 1999, s. 617.

mi zbyt pobieżnie, pomijam inne, bardzo rzadko eksplorowane przez romanistów pole badań: późnorzymskie konstytucje cesarskie zachowane w postaci inskrypcji³.

Zawierający dwie konstytucje tytuł siódmy księgi piątej *Codex Theodosianus*, rekonstruowany jako *De postliminio* (o prawie powrotu), rozpoczyna wyciąg z konstytucji cesarskiej:

C. Th. 5.7.1: (*Imppp. Val(entini)anus, Val(ens) et Grat(ianus) AAA. ad Severianum ducem. Si quos forte necessitas captivitatis abduxit, sciant, si non transierunt, sed hostilis irruptionis necessitate transducti sunt, ad proprias terras festinare debere recepturos iure postliminii ea, quae in agris vel mancipiis ante tenuerunt, sive a fisco nostro possideantur, sive in aliquem principali liberalitate transfusa sunt. Nec timeat quisquam alicuius contradictionis moram, quum hoc solum requirendum sit, utrum aliquis cum barbaris voluntate fuerit an coactus. Dat. XVI. Kal. Iul. Remis, Grat(iano) A. et (Dagalaifo cons.), tj.*

„Cesarze Walentynian, Walens i Gracjan Auguści do duksa Severianusa. Jeśli jacyś ludzie zostali uprowadzeni pod przymusem, powinni wiedzieć, że jeśli nie przeniesli się dobrowolnie lecz z powodu wrogiego najazdu zostali uprowadzeni, powinni szybko wrócić do własnych gruntów i na mocy *ius postliminii* ma być im zwrócone to, co przedtem mieli w ziemi i niewolnikach, jeśli jest w posiadaniu fiskusa albo podarowane zostało komukolwiek przez princepsa. Nikt nie powinien się obawiać zwłoki z powodu czyjegokolwiek powództwa przeciwnego, a tylko wymagane jest sprawdzenie, czy był on z barbarzyńcami dobrowolnie czy przymusowo. Dane szesnastego dnia przed kalendami lipca w Reims, za konsulatu Gracjana Augusta i Dagalaifusa”.

³ Cf. np. prace D. FEISSELA: *Deux constitutions tétrarchiques inscrites à Éphèse*, [w:] *Antiquité Tardive* 4 (1996), s. 273-289; *Un rescrit de Justinien découvert à Didymes (1er avril 533)*, [w:] *Chiron* 34 (2004), s. 285-365; *Les actes de l'État impérial dans l'épigraphie tardive (324-610): prolégomènes à un inventaire*, [w:] *Selbstdarstellung und Kommunikation. Die Veröffentlichung staatlicher Urkunden auf Stein und Bronze in der Römischen Welt. Internationales Kolloquium an der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik in München (1. bis 3. Juli 2006)*. Vestigia 61, ed. R. Haensch, München 2009, s. 97-128. Z uwagi na szczególne cechy inskrypcji pochodzących z okresu późnego Cesarstwa – z ograniczeniami – można uwzględnić uwagi na temat warsztatu epigrafika, zebrane np. w: *TEKSTY I POMNIKI. Zarys epigrafiki łacińskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, ed. J. Kolendo, Warszawa 2003 oraz w: *ŚWIADECTWA EPIGRAFICZNE. Historia starożytna w świetle inskrypcji*, ed. J. Bodel, tłum. A. Baziór, Poznań 2008 [=EPIGRAPHIC EVIDENCE: Ancient History from Inscriptions, ed. J. Bodel, London-New York 2001]. O epigrafice późnoantycznej – zob. ostatnio syntetyzujące uwagi I. TANTILLO, *Defining Late Antiquity through Epigraphy?*, [w:] *Late Antiquity in Contemporary Debate*, ed. R. Lizzi Testa, Cambridge 2017, s. 56-77.

Prawdopodobnie u schyłku V w. w Galii sporządzono do niej prywatne *interpretatio*⁴:

Interpretatio ad C.Th. 5.7.1: Quicumque necessitate captivitatis ducti sunt et non sua voluntate, sed hostili depraedatione ad adversarios transierunt, quaecumque in agris vel mancipiis antea tenuerunt, sive a fisco possideantur, sive aliquid ex his per principem cuicumque donatum est, sine ullius contradictione personae tempore, quo rederint, vindicent ac praesumant, si tamen cum adversariis non sua voluntate fuerint, sed captivitate se detentos esse probaverint, tj.

„Ktokolwiek pod przymusem uprowadzenia i nie z własnej woli, lecz z powodu wrogiego najazdu zostały uprowadzone do nieprzyjaciół, cokolwiek w ziemi lub niewolnikach przedtem mieli, a jest to we władaniu fiskusa albo zostało komukolwiek подарowane przez princepsa, mają bez żadnego powództwa przeciwnego prawo je windykować a nawet wcześniej zabrać; jednak tylko wtedy, gdy dowiedzie, iż nie byli z nieprzyjaciółmi z własnej woli, lecz przetrzymywani przemocą jako uprowadzeni”.

Interpretatio wraz konstytucją powtórzona została przez *Brewiarz Alaryka* z 506 r. [= *Brev. 5.5.1*]⁵. Treść C.Th. 5.7.1 – w części – powielono też w *Lex Romana Burgundionum*, datowanej na początek VI w.⁶

⁴ O *interpretationes* – zob. np. F. WIEACKER, *Lateinische Kommentare zum Codex Theodosianus. Untersuchungen zum Aufbau und Überlieferungswert der Interpretationen zum Codex Theodosianus*, [w:] *Symbolae Friburgensis in honorem Ottonis Lenel*, Leipzig 1931, s. 259-356; J. F. MATTHEWS, *Interpreting the Interpretationes of the Breviarium*, [w:] *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*, ed. R. W. Mathisen, Oxford 2001, s. 11-32 oraz szczegółowa analiza licznych *interpretationes* dokonana przez L. di CINTIO, *Note sui contenuti della „Interpretatio”. Divinazione e custodia carceraria*, [w:] *Rivista di Diritto Romano* 8 (2008), s. 1-20; EAD., *Ancora sulle Interpretationes*, [w:] *Rivista di Diritto Romano* 10 (2010), s. 1-16; EAD., *Riflessioni sul libro IX della Interpretatio alaricana*, [w:] *Rivista di Diritto Romano* 12 (2012), s. 1-68 (prace dostępne na: <http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/>). Swoje uwagi poświęcone *interpretationes* do księgi dziewiątej *Codex Theodosianus* zebrała ona w osobnej pracy: L. di CINTIO, *L'„Interpretatio Visigothorum” al Codex Theodosianus. Il libro IX*, Milano 2013 (zwłaszcza podsumowanie na s. 223-228).

⁵ Zachowane rękopisy *Breviarium Alarici* z 506 r. są jednym z głównych źródeł naszej wiedzy o wersjach konstytucji zachowanych w *Kodeksie Teodozjańskim* oraz ich *interpretationes*. Zob. z nowszych tylko prac: D. LIEBS, *Lex Romana Visigothorum*, [w:] *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, ed. H. Beck [et al.], 2. Auflage, t. 18, Berlin 2001, s. 322-326; ID., *Zur Überlieferung und Entstehung des Breviarium Alaricianum*, [w:] *Atti dell'Accademia romanistica costantiniana. XIV. Convegno internazionale in memoria di Guglielmo Nocera*, Napoli 2003, s. 653-671; *Le Bréviaire D' Alaric. Aux origines du Code Civil*, ed. M. Rouche, B. Dumezil, Paris 2008, *passim*; J. M. COMA FORT, *Codex Theodosianus: historia de un texto*, Madrid 2014, zwłaszcza s. 217-252. Cf. J. GAUDEMET, *Code Théodosien et Bréviaire d'Alaric*, [w:] *Studi in onore di Giuseppe Grosso*, t. 4, Torino 1971, s. 360-376; D. ROSSI, *Il sistema delle fonti normative nel Breviario Alaricano alla luce dell'interpretatio a CTh 1,4,3*, [w:] *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 96-97 (1993-1994), s. 551-560. O sposobie pracy komisji układającej *Brewiarz Alaryka* – zob. w różnych kontekstach

W nieco tylko zmodyfikowanej formie wyciąg z konstytucji znalazł się w justyniańskim *Codex repetitae praelectionis* z 534 r., w obszernym tytule C. 8.50: *De postliminio et de redemptis ab hostibus* (O *postliminium* i o [osobach] wykupionych od wrogów):

C. 8.50.19: *Imperatores Valentinianus, Valens, Gratianus AAA. ad Severianum ducem. Si quos forte necessitas captivitatis abduxit, sciant, si non transierunt, sed hostilis inruptionis necessitate transducti sunt, ad proprias terras festinare debere, recepturos iure postliminii ea, quae in agris vel mancipiis seu aliis rebus ante tenuerunt, etsi a fisco nostro possideantur. 1. Nec timeat quisquam alicuius contradictionis moram, cum hoc solum requirendum sit, utrum aliquis cum barbaris voluntate fuerit an coactus. Dat. XVI. Kal. Iul. Remis, Gratiano A. et Dagalaifo cons., tj.*

„Cesarze Walentynian, Walens i Gracjan Auguści do duksa Severianusa. Jeśli jacyś ludzie zostali uprowadzeni pod przymusem, powinni wiedzieć, że jeśli nie przenieśli się dobrowolnie lecz z powodu wrogiego najazdu zostali uprowadzeni, powinni szybko wrócić do własnych gruntów i na mocy *ius postliminii* ma być im zwrócone, to co przedtem mieli w ziemi i niewolnikach albo innych rzeczach, jeśli jest w posiadaniu fiskusa. Nikt nie powinien się obawiać zwłoki z powodu czyjegokolwiek powództwa przeciwnego, a tylko wymagane jest sprawdzenie, czy był on z barbarzyńcami dobrowolnie czy przymusowo. Dane szesnastego dnia przed kalendami lipca w Reims, za konsulatu Gracjana Augusta i Dagalaifusa”.

Spójrzmy najpierw na wspomnianą konstytucję od strony źródłoznawczej, akceptując na wstępie *communis opinio*, uznające wiarygodność tekstu zawartego w ich krytycznych wydaniach – a nie, jak się niestety dziś zdarza niektórym pospiesznie pracują-

z nowszych prac: J. D. RODRÍGUES MARTÍN, *A Handbook for Alaric's codification*, [w:] *Revue Internationale des droits de l'antiquité* 46 (1999), s. 451-463; C. NEMO-PEKELMAN, *How did the prudentes work on the Breviarium Alaricanum? The example of the laws on Jews*, [w:] *Historical Research* 86 (2013) 233, s. 408-415. Na temat manuskryptów będących podstawą rekonstrukcji tekstu *Kodeksu Teodozjańskiego* – ostatnio: J. M. COMA FORT, *op. cit.*, s. 43-361, z wcześniejszą literaturą.

⁶ *LRB.Titulus XLI, De iure postliminii: Si quis servus post captivitatem redierit, ad ius domini revertatur; et si ingenuus redierit, iura libertatis integra se noverit recepisse, nec ea tempora ei ad quamcumque causam obesse, quibus in regione alia captivitate detentus est.* (tj. „Jeśli niewolnik wraca z niewoli nieprzyjacielskiej, powraca do prawa własności; i jeśli wyzwoleniec wraca, w całości odnawia prawa wolności, aby jej czas nie zależał od jakiegokolwiek przyczyny, w wyniku której w innym regionie był przetrzymywany w niewoli nieprzyjacielskiej”). Na temat tego zbioru – zob. edycje i literatura zebrane na stronach internetowych: <http://www.leges.uni-koeln.de/en/lex/lex-burgundionum/>; http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_03238.html. Cf. I. WOOD, *The Legislation of Magistri Militum: the laws of Gundobad and Sigismund*, *Clio@Thémis* 10 (2016) <http://www.cliothemis.com/IMG/pdf/5-Wood-2.pdf>. Zob. też niżej.

cym badaczom, poprzestających na wersjach tekstów źródłowych publikowanych w wersjach elektronicznych.

W zgodnej tradycji rękopiśmiennej, według *inscriptio* i *subscriptio* konstytucja ta zatem wydana została w imieniu cesarzy Walentyniana I, Walensa i Gracjana 15 czerwca 366 r. (według współczesnych zasad datowania)⁷. Miejscem *datio* było francuskie miasto Reims, które w okresie antyku nosiło też miano *Durocortorum* lub *Remorum*⁸. Widać stąd, że rękopis będący podstawą wyciągu z konstytucji został – przez komisję redagującą *Codex Theodosianus* – mylnie zredagowany. Zawierał mianowicie błąd – może skryba notujący tekst spisu popełnił błąd, powielony następnie przez komisję justyniańską – dotyczący osób panujących. Z innych źródeł wiadomo bowiem, że Gracjan, małoletni syn Walentyniana I augustem został – z pewnością – dopiero 24 sierpnia 367 r.⁹ Mniej prawdopodobne jest to, że zamieszczenie imienia Gracjana miało wyraz propagandowy i podkreślać miało trwałość rozwiązania przyjętego w konstytucji. Należy przypomnieć, że konstytucje cesarskie co do zasady obowiązywały tylko w okresie panowania władców będących ich wystawcami. Dopiero od momentu umieszczenia konstytucji w *Codex Theodosianus* i jego ogłoszenia, zyskała ona moc prawa powszechnie obowiązującego we wschodnim i zachodnim Cesarstwie¹⁰, a tylko konstytucje tam zamieszczone mogły

⁷ Datowanie według O. SEECK, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 N.Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der Christlichen Kaiserzeit*, Stuttgart 1919, s. 228; F. PERGAMI, *La legislazione di Valentiniano e Valente (364-375)*, Milano 1993, s. 715; S. SCHMIT-HOFNER, *Die Regesten der Kaiser Valentinian und Valens in den Jahren 364 bis 375 n. Chr.*, [w:] *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 125 (2008), s. 514. Pozwalam sobie, w tym miejscu, pominąć szczegółowe uwagi na temat określania dat dziennych stosowane w przypadku konstytucji cesarskich. Zob. T. DERDA, A. ŁAJTAR, *Chronologia*, [w:] *Vademecum historyka*, zwłaszcza s. 334-337; E. Wipszycka, *op. cit.*, zwłaszcza s. 610-614.

⁸ O Reims w starożytności – zob. E. FRÉZOULS, *Durocortorum (Reims) Marne, France*, [w:] *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, ed. R. STILLWELLS [et al.], Princeton, New York 1976, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0006:entry=durocortorum>; R. HAENSCH, *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1997, s. 130-133 (z dyskusją dotyczącą potencjalnie stołecznego znaczenia Reims lub Trewiru oraz obszerną literaturą, cytowaną w przyp. 77-87). Zob. też: <http://www.trismegistos.org/place/3275>.

⁹ Nadal aktualne – w dużej mierze – są ustalenia: W. HEERING, *Kaiser Valentinian I (364-375 n. Chr.)*, Magdeburg 1927, s. 16-19; M. FORTINA, *L'imperatore Graziano*, Torino 1953, s. 20 (w przyp. 13 podaje źródła potwierdzające to datowanie); W. E. ROBERTS, *Valentinian I (364-375 A.D.)*, *De Imperatoribus Romanis. An Online Encyclopedia of Roman Emperors*, https://www.roman-emperors.org/vali.htm#N_15_; ID., *Gratian (367-83 A.D.)*, *De Imperatoribus Romanis. An Online Encyclopedia of Roman Emperors*; <https://www.roman-emperors.org/gratian.htm#6>.

¹⁰ Sporny jest dokładny moment wejścia w życie zbioru na Zachodzie. Zob. L. ATZERI, *Gesta senatus Romani de Theodosiani publicando. Il Codice Teodosiano e la sua diffusione ufficiale in Occidente*, Berlin 2008, *passim*; R. W. B. SALWAY, *The publication of the Theodosian Code and transmission of its texts some observations*, [w:] *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, ed. S. Crogiez-Pétrequin,

być wykorzystywane w praktyce prawnej¹¹. Analogiczny cel miało zamieszczenie jej zmodyfikowanej wersji w *Codex repetitae praelectionis* z 534 r. i formalnie obowiązywała ona odtąd na terenach podległych władzy cesarzy rzymskich, a następnie bizantyńskich¹². Należy mieć jednak na uwadze, że w okresie średniobizantyńskim nastąpiło ostatecznie odejście od rzymskiej koncepcji statusu osób powracających z niewoli nieprzyjacielskiej (*redempti ab hostibus*), a tym samym analizowana regulacja wyszła wówczas z użycia¹³.

Sygnowanie konstytucji imieniem Walentyniana I i jego brata bliźniaka Walensa jest z pewnością wyrazem ideału *concordia* obu władców: na mocy konstytucji Walentyniana I, datowanej na 28 marca 364 r., władał on bowiem niepodzielnie na Zachodzie, a Walens na Wschodzie¹⁴. Miejsce *datio* analizowanej konstytucji wskazuje zatem wyraźnie, że to Walentynian I był jej realnym wystawcą. Ze względu na obligatoryjny udział cesarza w procesie wydawania konstytucji cesarskich i rekonstruowanej współcześnie przez badaczy, *subscriptio* C.Th. 5.7.1 [= *Brev.* 5.5.1] = C. 8.50.19 dowodzi fizycznej obecności Walentyniana I w Reims w połowie czerwca 366 r. Znajduje to też pośrednie potwierdzenie w innych źródłach, odnotowujących obecność tego władcy w tej części Galii między kwietniem a lipcem 366 r.¹⁵

Zastanówmy się, co wynika z faktu, iż miejscem wydania było Reims? W interesującym nas okresie, miasto to było przypuszczalnie siedzibą cywilnego namiestnika późnorzymskiej prowincji *Belgica Secunda: consularis Belgicae Secundae* (*Not. Dig. Occ.* 1.74, 22.7)¹⁶. Adresatem analizowanej konstytucji według inskrypcji był jednak

P. Jaillette, Lille 2012, s. 21-61; ID., *The publication and application of the Theodosian Code*, [w:] *MEFRA* 125 (2013) 2, <http://mefra.revues.org/1754>.

¹¹ Cf. *Novella Theodosii* 1.3. (a. 438). Ed. – jak C.Th., t. 2. s. 3-5.

¹² Zob. np. N. van der WAL, J. H. A. LOKIN, *Historiae iuris graeco-romani delineatio: Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, s. 55-56, 63; B. STOLTE, *The Law of New Rome: Byzantine Law*, [w:] *Cambridge Companion to Roman Law*, ed. D. Johnston, Cambridge 2015, s. 355-373.

¹³ Przesłanki i charakter zmian omawia ostatnio szczegółowo Y. ROTMAN, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World, English trans. by J. M. Todd*, Cambridge, London 2009, zwłaszcza s. 27-56, z dalszą literaturą. W formie syntetycznej cf. T. J. MacMASTER, *The Transformative Impact of the Slave Trade on the Roman World, 580-720*, Edinburgh 2015, <https://www.era.lib.ed.ac.uk/handle/1842/22819>, s. 142.

¹⁴ Cf. N. LENSKI, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley-Los Angeles 2003, s. 24-35.

¹⁵ C. Th. 8,7,9 (*datio*: Reims, 7 kwietnia 366 r.); *AMM. MARC.*, 27.2.10. Cf. J. den BOEFT, J. W. DRIJVER, D. den HENGST, H. C. TEITLER, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVII*, Leiden-Boston 2009, s. 15-16, 30-32. W części tylko zdezaktualizowana jest chronologia panowania Walentyniana I zawarta w dysertacji W. HEERINGA, *op. cit.*, zwłaszcza s. 26-43.

¹⁶ O Reims w starożytności zob. E. FRÉZOULS, *op. cit.*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=>

dux – rzymski dowódca wojsk prowincjonalnych, w IV w. składających się wyłącznie z *limitanei*¹⁷ – noszący imię *Severianus*. Miejsce wydania tej ustawy sugerowałoby, że był on *dux Belgicae secundae* (*Not. Dig. Occ.*, 38)¹⁸.

Jest to intrygujące, gdyż treść tego aktu prawnego wskazuje, iż dotyczył on – jak się zdaje – przede wszystkim cywilów, jakkolwiek wiadomo, że żołnierze późnorzymscy byli właścicielami gruntów i niewolników¹⁹. Przypomnijmy tylko pokrótce, iż według analizowanego wyciągu z konstytucji ktokolwiek był jeńcem, a nie uciekinierem z własnej woli, ten po powrocie z niewoli miał na podstawie *ius postliminii* odzyskać swoje pola i niewolników – *mancipi*²⁰ (według wersji przejętej do *Codex Iustinianus*, też inne rzeczy), przejętych przez *fiscus* (w wersji *Codex Theodosianus*, także podarowane przez panującego). Tytułem krótkiego wyjaśnienia: *postliminium* oznaczało prawo obywatela rzymskiego do powrotu do utraconej sytuacji prawnej w razie uwolnienia się

Perseus:text:1999.04.0006:entry=durocortorum; R. HAENSCH, *op. cit.*, s. 130-133 (z dyskusją dotyczącą potencjalnie stołecznego znaczenia Reims lub Trewiru oraz obszerną literaturą, cytowaną w przyp. 77-87; zob. też: <http://www.trismegistos.org/place/3275>). Na temat zmian pozycji namiestników prowincji *Belgica secunda* oraz ich obowiązków – zob. H. NESSELHAUF, *Die spätrömische Verwaltung der gallisch-germanischen Länder*, Berlin 1938, s. 88-91. O kategoriach późnoantycznych namiestników prowincji – *consulares, correctores, praesides* oraz o cieszących się osobnym statusem prokonsulach Afryki, Azji i Achaji cf. z nowszych prac: D. SLOOTJES, *The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire*, Leiden-Boston 2006, zwłaszcza s. 16-25, 31-45, z dalszą literaturą.

¹⁷ Zob. na przykładzie obszarów dolnodunajskich J. WIEWIOROWSKI, *Stanowisko prawne rzymskich dowódców wojsk prowincjonalnych – duces w prowincjach Scythia Minor i Moesia Secunda*, Poznań 2007, zwłaszcza s. 192-217, z dalszą literaturą.

¹⁸ Na temat dziejów organizacji wojskowej w przypadku *Belgica secunda*, na tle całej Galii – cf. H. NESSELHAUF, *op. cit.*, zwłaszcza s. 60, 64, 70, 76.

¹⁹ Najdalej od początku V w. żołnierze *limitanei* mogli mieć też szczególny rodzaj uprawnień do ziemi na obszarze limesu. Zob. J. Wiewiorowski, *Początki osadnictwa wojskowego „limitanei” nad dolnym Dunajem. Refleksje na podstawie noweli 24. cesarza Teodozjusza II z 443 r.* [w:] *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, red. H. Olszewski, Poznań 2002, s. 461-478; ID., *Status prawny działek żołnierzy limitanei nad dolnym Dunajem*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie-idee-prawo*, red. A. Lityński i P. Fiedorczyk, Białystok 2003, s. 179-192.

²⁰ A zatem uzyskanych w wyniku mancypacji. Mancypacja, tj. „obrząd uchwycenia ręką” – w tym okresie – według R. Zimmermanna: „it no longer functioned itself as (the) sale, but was regarded as a way of discharging the vendor’s obligation arising from the underlying contract.” (ID., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, s. 238). Zob. też M. KASER, *Das römische Privatrecht*, t. 2, München 1975, s. 274, 276-277. Na temat słownikowego znaczenia *mancipium* (plur. *mancipi*) – cf. H. G. HEUMANN, E. SECKEL, *Heumann Handlexikon zu den Quellen des römischen Recht*, Jena 1891, s. 308 (s.v. *mancipium*). Zob. np. C. T. LEWIS, CH. SHORT, *A Latin Dictionary. Founded on Andrews’ edition of Freund’s Latin dictionary* (...), Oxford 1879, <http://www.perseus.tufts.edu/> (s.v. *mancipium*); A. ERNOUT, A. MÉLLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, ed. J. André, Paris 1979⁴, s. 381-382 (s.v. *manceps, -cipis*); J. SONDEL, *Słownik łacińsko-polski dla historyków i prawników*, Kraków 2009, s. 603 (s.v. *manceps, -cipis*); *Słownik Łacińsko-Polski*, red. M. Plezia, t. 3, Warszawa 2007, s. 431-432 (s.v. *manceps, -cipis*); *Oxford Latin Dictionary*, ed. P. G. W. Glare, t. 2, Oxford 2016, s. 1178 (s.v. *manceps, -cipis*).

z niewoli nieprzyjacielskiej²¹. W rozważanym fragmencie konstytucji dodatkowo podkreślono zaś pozycję uprawnionych z jego tytułu wobec skarbu państwa²² oraz tych, którzy uzyskaliby władanie spornych gruntów²³ i niewolników²⁴ (i innych rzeczy według *Codex Iustinianus*) z nadania w drodze przywileju cesarskiego – jak określała to wersja z *Codex Theodosianus* (*principalis liberalitas*²⁵).

Warto w tym miejscu pamiętać, że późnorzymskiej administracji cesarskiej dominowała zasada rozdziału kompetencji administracji cywilnej i wojskowej. Dopuszcza-

²¹ Cf. ogólnie: L. AMIRANTE, *Postliminio (diritto romano)*, [w:] *Novissimo digesto italiano*, ed. A. Azara, E. Eula, t. 13, Torino 1966, s. 429-433; M. KASER, *op. cit.*, s. 129-130, 174, 176 – z uzupełnieniami bibliograficznymi s. 584, 585. Z nowszych prac monograficznych: A. MAFFI, *Ricerche sul Postliminium*, Milano 1992 (obejmująca okres do drugiego wieku n.e.); M. V. SANNA, *Nuove ricerche in tema di postliminium e redemptio ab hostibus*, Cagliari 2001; A. M. CASANI, „*Postliminium receptum Gallus Aelius in libro significationum, quae ad ius pertinent (...)*”. *Origine storica del postliminium e sua classificazione*, [w:] *Studia Prawnoustrojowe* 21 (2013), s. 87-98, z dalszą literaturą. Na temat stosowania *postliminium* wobec żołnierzy rzymskich – zob. np. E. SANDER, *Das Recht des römischen Soldaten*, [w:] *Rheinisches Museum für Philologie* 101 (1958), s. 174-175. Częste konfrontacje militarne prowadziły do porywania Rzymian przez barbarzyńców, a z drugiej strony, Rzymianie stale pozyskiwali – tym sposobem – niewolników, także w okresie późnego antyku. Zob. syntetyzujący artykuł: N. LENSKI, *Captivity and Romano-Barbarian Exchange*, [w:] R. W. Mathisen, D. Shanzer, *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World. Cultural Interactions and the Creation of Identity in Late Antiquity*, Farnham 2011, s. 185-198. Zagadnienie to podejmowałem też szerzej [w:] J. WIEWIÓROWSKI, *The Roman Army in Later Roman Empire and ius postliminii and marriage (some remarks)*, [w:] *Leben nach dem Tod. Rechtliche Probleme im Dualismus: Mensch-Rechtssubjekt*, ed. A. Gulczyński, Graz 2010, s. 103-114. Charakterystykę rozwiązań prawa późnorzymskiego wobec *postliminium* daje też syntetyzujący artykuł M. WÓJCIK, *Dobra na rzecz wykupu jeńców w rzymskim prawie poklasycznym*, [w:] *Roczniki Nauk Prawnych* 14 (2004) 1, s. 155-169.

²² B. BIONDI, *Il diritto romano cristiano*, t. 2: *La giustizia – le persone*, Milano 1952, s. 243, zwraca uwagę na rozwiązywanie w konstytucjach wydawanych przez cesarzy chrześcijańskich dotyczących *postliminium* (i parafrazując tekst C. Th. 5.7.1) „di problema essenzialmente umano”.

²³ Nie były to jednak tzw. *agri deserti*, które wcale nie były terenami opuszczonymi. Cf. C. R. WHITTAKER, *Agri deserti*, [w:] *Studies in Roman Property*, ed. M. I. Finley, Cambridge-London-New York-Melbourne 1976, s. 137-165. Jak wskazuje W. A. Goffart była to „(...) property entered in the public assessment registers that, for whatever cause, was not paying its tax.” (ID., *Barbarians and Romans, A.D. 418-584. The Techniques of Accommodation*, Princeton 1980, s. 112).

²⁴ S. SCHMIT-HOFNER, *Reagieren und Gestalten: der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I*, München 2008, s. 275-276 stoi na stanowisku, że konstytucja dotyczyła też ucieczki kolonów, poruszonej w C. 11.48.6 (a. 366): „In diese Situation fügt sich ein Erlaß über das *postliminium* ebenso gut ein wie *Omnes omnino*: Es ist mehr als wahrscheinlich, daß es in den betreffen Gebieten Galiens in der Landbevölkerung, also auch unter Kolonen, zu massenhaften Fluchtbewegungen kam - sei es, weil man sich vor Überfällen in Sicherheit bringen wollte, sei es, weil sich die Gelegenheit bot, einem ungeliebten Abhängigkeitsverhältnis zu entkommen”. Nie zaprzeczając tezie tego autora, że Walentynian I starał się przeciwdziałać ucieczkom kolonów w kilku wydanych przez siebie konstytucjach, bezasadne wydaje się zaliczanie do tej grupy C. Th. 5.7.1. Wspomina ona jedynie o niewolnikach, nie wzmiankuje natomiast w ogóle kolonów.

²⁵ Na temat terminu *liberalitas* – zob. H. G. HEUMANN, E. SECKEL, *op. cit.*, s. 294 (s.v. *liberalitas*). Zastosowanie powszechne w tym znaczeniu w ustawodawstwie późnoantycznym – zob. O. GRANDEWITZ, *op. cit.*, t. 1, s. 130-131; t. 2., s. 42; R. MAYR, *Vocabularium Codicis Iustiniani I. Pars Latina*, Prag 1923 (reed. Hildesheim 1965), szp. 1475-1476 (s.v. *liberalitas*). Zob. np. C. T. LEWIS, Ch. SHORT, *op. cit.* (s.v. *liberalitas*); K. E. GEORGES, *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch (...)*, ed. H. Georges, t. 1, Basel 1962, szp. 637 (s.v.); *Słownik polsko-łaciński*, s. 354 (s.v. *liberalitas*); J. SONDEL, *op. cit.*, s. 574 (s.v. *liberalitas*); *Oxford Latin Dictionary*, t. 1, Oxford 2016, s. 1127 (s.v. *liberalitas*).

no kumulację obu kompetencji na szczeblu prowincjonalnym w sytuacjach nadzwyczajnych i tylko w niewielkiej ilości przypadków takie rozwiązanie miało charakter trwały²⁶. Nic nie wiadomo jednak, aby *dux Belgicae secundae* należał do szczególnej grupy dowódców prowincjonalnych pełniących urząd namiestnika cywilnego.

W świetle ustaleń współczesnych badaczy większość konstytucji cesarskich wydawanych była w następstwie *suggestio* pochodzącego od ich adresatów²⁷. W świetle powyższego można dojść do wniosku, że rozważany akt prawny mógł być pierwotnie cesarskim reskryptem²⁸, odpowiedzią na zapytanie skierowane przez Severianusa, który sprawował – jak się zdaje – przejściowo pełnię władzy wojskowej i cywilnej, zapewne w rejonie nadreńskim – a przynajmniej odpowiedzialny był za pewien wycinek obowiązków *consularis Belgicae secundae*²⁹. Uwzględniając naszą wiedzę o tym typie konstytucji cesarskich, jej fragment zachowany w C. Th. 5.7.1 [= *Brev.* 5.5.1] = C. 8.50.19 byłby cesarską reakcją na pojawiające się tam zjawiska, w tym na dobrowolne udawanie się obywateli rzymskich do barbarzyńców³⁰ oraz co do porzucania swoich dóbr w trakcie ich najazdów³¹.

W literaturze przedmiotu dopuszcza się stąd niekiedy, że *dux Severianus* to *comes Severianus*, ciężko ranny latem-jesienią 365 r. w bitwie z Alamanami we wschodniej Galii i który według Ammiana Marcellina był ponoć mało sprawny oraz w podeszłym wieku³².

²⁶ Por. J. WIEWIOROWSKI, *Stanowisko prawne*, s. 79-83 – z dalszą literaturą.

²⁷ Cf. J. WIEWIOROWSKI, *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, Poznań 2015, s. 30-32 – z dalszą literaturą.

²⁸ Wprost o reskrypcie pisze B. GUTMANN, *Studien zur römischen Außenpolitik in der Spätantike (364-395 n. Chr.)*, Bonn 1991, s. 20. Na temat reskryptów – i innych form konstytucji cesarskich okresu późnoantycznego – cf. np. J. WIEWIOROWSKI, *The Judiciary*, s. 32-35 – z dalszą literaturą.

²⁹ W tym sensie modyfikuję stanowisko wyrażone [w:] J. WIEWIOROWSKI, *Stanowisko prawne*, s. 263.

³⁰ A. CHAUVOT, *Opinions romaines face aux barbares au IVe siècle ap. J.C.*, Paris 1998, s. 106-109 określa nawet to zachowanie zdradą. Nie było to jednak spowodowane fiskalizmem państwa późnorzymskiego, jak chciał B. Gutmann, *op. cit.*, s. 20-21. Teza ta zdaje się być bowiem mocno przesadzona. Cf. np. A. CAMERON, *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395-700*, London-New York 2012, zwłaszcza s. 96-100.

³¹ Wskazuje on być może pośrednio też na to, jak iluzoryczny był zakaz osadnictwa cywilnego na obszarze limesowym – te obszary były bowiem szczególnie narażone na najazdy barbarzyńskie – będącym przecież formalnie własnością ludu rzymskiego. Zob. np. P. VOCI, *Nuovi studi sulla legislazione romana del tardo impero*, Padova 1989, s. 58-59. O pojęciu *limes* w okresie późnoantycznym – B. ISAAC, *The Meaning of the Terms, Limes and Limitanei*, [w:] *Journal for Roman Studies* 78 (1988), s. 125-147 – z dalszą literaturą.

³² *AMM. MARC.* 27.1.2-4. Cf. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 1: AD 260-39, ed. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Cambridge 1971, s. 829-830 (s.v. *Severianus 4, Severianus 5*) oraz nowszych prac: R. SCHARF, *Der Dux Mogontiagensis und die Notitia Dignitatum. Eine Studie zur spätantiken Grenzverteidigung*, Berlin-New York 2005, s. 28-35; BOEFT den J., DRIJVER J. W., HENGST den D., TEITLER H. C., *Philological and Historical Commentary*, s. X, XIII, 1, 4-6, 13, 17, 227, 231, 244, 273;

Brzmi to pozornie wiarygodnie uwzględniając niewielki liczebnie krąg wyższych dowódców późnorzymskich; np. według *Notitia dignitatum* łącznie było sześciu *comites rei militaris* i dwunastu *duces* – w części zachodniej oraz dwóch *comites* i trzynastu *duces* – we wschodniej.

Przemawia przeciwko temu jednak fakt, że według Ammiana Marcelina *comes Severianus* w 365 r. dowodził *legiones palatinae Divitenses (seniores)* i *Tungricani (seniores)*, które wchodziły w skład armii polowej, *comitatenses (Not. Dig. Occ. 5. i 7)*³³. Jak wspomniałem wyżej, *duces* w IV w. dowodzili jedynie oddziałami armii pogranicza – *limitanei*. Powierzenie komesowi Severianusowi dowodzenia na niższym szczeblu *duces* w 366 r. nie wchodziłaby – w tym przypadku – raczej w grę również z innych powodów. Według dostępnych źródeł *duces* wywodzili się – przede wszystkim – z oficerów niższych stopniem a oficerowie cesarscy w podeszłym wieku odchodzili z reguły w rodzaj „stanu spoczynku” (tj. z prawem do noszenia dotychczasowego tytułu, z przyrostkiem *ex* oraz rangą honorową i związanych z nimi przywilejów, ale bez uposażenia)³⁴. Można natomiast przypuszczać, że rację mają ci autorzy, którzy sugerują udział duksa *Severianusa* w dalszych walkach przeciwko Alamanom w Galii, które toczyły się tam, z przerwami, do jesieni 368 r.³⁵.

W. CH. MBADINGA, *Les pourparlers de paix entre Rome et les Barbares le long du limes rhéno-danubien de 337 à 375*, Paris 2012, s. 219, <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00857547>, z odnośnikami do wcześniejszej, obszernej literatury.

³³ Stacjonowały one w Cabyllone – prowincja *Lundgudensis Prima* (dzisiejsze Chalon-sur-Saône, region Burgundia-Franche-Comté, we francuskim departamencie Saona i Loara). Zob. H. NESSELHAUF, *op. cit.*, s. 58-59; D. HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum*, Düsseldorf 1969, vol. 1, s. 120-121.

³⁴ Zob. J. WIEWIORSKI, *Stanowisko prawne*, s. 154-157, 192-217 (na marginesie uwag o obszarze dolnodunajskim; analogiczna sytuacja była również w zachodniej części imperium – z dalszą literaturą). Odrzucić należy jednak – z pewnością – wysuwaną często sugestię, że *Severianus* był mało sprawny fizycznie i zmarł. W *AMM. MARC. 27.1.2-4*. zastosowano, wzorowany na Wergiliuszu, zabieg stylistyczny, przeciwstawiającego rzymskie wojsko gotowe do walki – Severianusowi, prezentowanemu – jako będącemu w kiepskiej kondycji. Zob. R. SCHARF, *op. cit.*, s. 29-30 *contra* J. den Boeft [*et al.*] – J. den BOEFT, J. W. DRIJVER, D. den HENGST, H. C. TEITLER, *Philological and Historical Commentary*, s. 6. Na bazie analizowanego fragmentu Ammiana Ignacy Lewandowski wywodzi nawet, że *Severianus* zginął w potyczce (*AMMIANUS MARCELLINUS, Dzieje Rzymskie*, tłum. I. Lewandowski, t. 2, Warszawa 2002, s. 423). O autorach łacińskich naśladowanych przez Ammiana – zob. np. krótkie zestawienie obszernej bibliografii prac im poświęconych: M. COLOMBO, *Alcune questioni ammianeae*, [w:] *Romanobarbarica* 16 (1999), zwłaszcza s. 31, przyp. 39.

³⁵ Z nowszych prac: B. GUTMANN, *op. cit.*, s. 17-22 (utożsamiający obie postaci: komesa i duksa); Z. KRAWCZYK, *Polityka Walentyniana I wobec Alamanów w świetle przekazu Ammiana Marcellinusa*, [w:] *Antiquitas* 29 (2007), s. 251-268 (zwłaszcza s. 253-254); S. SSSCHMIDT-HOFNER, *Reagieren und Gestalten*, s. 275-276 (zwłaszcza przyp. 114), z dalszą obszerną literaturą na temat datowania wydarzeń. Wszerszym kontekście politycznym politykę Walentyniana I wobec Alamanów zaprezentował J. F. DRINKWATER, *Julian and the Franks and Valentinian I and the Alamanni: Ammianus on Romano-German Relations*, [w:] *Francia* 24 (1997) 1, s. 1-15 (dowodząc, iż w istocie barbarzyńcy byli w narracji

Uwzględniwszy powyższe oraz rekonstruowaną współcześnie wiedzę na temat sposobu pracy komisji teodozjańskiej, a zwłaszcza materiałów wykorzystanych przez nią³⁶, można rozważyć inną hipotezę: przekazana przez *Codex Theodosianus* wersja analizowanej konstytucji mogła być tylko kopią regulacji skierowanych równocześnie do zarządzających innymi prowincjami zachodnimi, w sytuacji wymuszonej najazdem Alamanów w latach 365-366, i która z niewiadomych przyczyn wykorzystana była przy układaniu tego zbioru³⁷.

W świetle aktualnego stanu wiedzy nie da się – chyba przekonywująco – rozstrzygnąć, która z wyżej wspomnianych hipotez jest bardziej wiarygodna. Uwzględniając kontekst historyczny, więcej jednak przemawia za hipotezą, iż analizowana konstytucja była pierwotnie reskryptem skierowanym do duksa Sewerianusa. Miał on przypuszczalnie wątpliwość, jak rozstrzygać spory między osobami względnie mającymi³⁸, obywatelami rzymskimi³⁹ – którzy dobrowolnie porzucili należące do nich składniki

Ammiana „as much victims as much oppressors”). O Alamanach w relacji Ammiana Marcellina zob. też – J. MATTHEWS, *The Roman Empire of Ammianus*, London 1989, s. 306-318.

³⁶ Na temat materiałów wykorzystanych przez komisję kompilującą C. Th. z nowszej literatury – zob. J. F. MATTHEWS, *Lying Down the Law: a Study of the Theodosian Code*, New Heaven-London 2000, s. 55-84; D. SCHLINKERT, *Between Emperor, Court and Senatorial Order: The Codification of the Codex Theodosianus*, [w:] *Ancient Society* 32 (2002), s. 283-294; B. SIRKS, *The Theodosian Code. A Study*, Friedrichsdorf 2007, s. 109-177; D. LIEBS, *Sirks A.J.P., The Theodosian Code. A Study*, [w:] *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 127 (2010), s. 516-628, zwłaszcza s. 530-534; B. SIRKS, *Where did the Theodosian compilers take their texts from?*, [w:] *Société, Économie, Administration dans le Code Théodosien*, ed. S. Crogiez-Pétrequin, P. Jaillette, Lille 2012, s. 153-164.

³⁷ Potwierdza to pośrednio zamieszczenie analizowanej konstytucji obok innej regulacji dotyczącej *ius postliminii* (C. Th. 5.7.2 = C. 8.50.20 z 409 r.), a nie między ustawami poświęconymi zagadnieniom ściśle wojskowym - których głównymi adresatami byli dowódcy wojskowi oraz urzędnicy administracji cywilnej odpowiedzialni za kwestie aprowizacji, poboru rekruta, statusu weteranów etc. - czyli w księdze siódmej *Codex Theodosianus* (i podzielenie tego wyboru przez komisję justyniańską): C. Th. 5.7: *De postliminio*; C. 8.50: *De postliminio et de redemptis ab hostibus*. O księdze siódmej *Kodeksu Teodozjańskiego* – zob. np. V. GIUFFRÈ „*Iura*” e „*arma*”. *Intorno al VII libro del Codice Theodosiano*, Napoli 1983 – z dalszą literaturą.

³⁸ Według dzisiejszych szacunków ludność całej Galii liczyła około 9 milionów mieszkańców w II w., z tendencją spadkową w kolejnych stuleciach (w tym 10-20 procent stanowili niewolnicy), ale na własność gruntów i niewolników pozwolić sobie mogły tylko osoby względnie majątne. Niestety brak, w tym względzie, bliższych danych; nieznane są obecnie prawie żadne rzymskie dokumenty spisowe, poza nielicznymi źródłami prowincjonalnymi, najpełniejsze w przypadku Egiptu. Cf. W. SUDER, *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*, Wrocław 2003, s. 80-97, 163-170. Na temat cen niewolników z nowszej literatury – zob. K. HARPER, *Slave Prices in Late Antiquity (and in the Very Long Term)*, [w:] *Historia* 59 (2010) 2, s. 206-238; W. SCHEIDEL, *Slavery in the Roman economy*, [w:] *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*, <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/091003.pdf>; K. HARPER, *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425*, Cambridge 2011, zwłaszcza s. 60-66, 77-78, 502-503. Pomimo wzrostu znaczenia wielkiej własności ziemskiej – zwłaszcza na Zachodzie – oraz wzrostu znaczenia kolonatu, w okresie późnoantycznym utrzymywała się drobna własność rolna. Cf. CH. WICKHAM, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford 2005, s. 259-265.

³⁹ Składną ludność prowincji rzymskich, zwłaszcza nadgranicznych, składała się w części z osób o „względnie nowym” statusie obywateli lub formalnie niemających obywatelstwa rzymskiego, lecz uprzywilejowanych w zakresie zdolności procesowej i mających prawo do czynności procesowych,

majątku⁴⁰: grunty i niewolników⁴¹ – oraz innymi obywatelami rzymskimi, którzy używali je w międzyczasie na terenie prowincji *Belgica Secunda* w 366 r.⁴²

o których wspomina ustawa (*contradictio*). Termin *contradictio* występuje w takim znaczeniu w: C.Th. 5.18.1.1 (a. 419); C. Th. 10.10.27 (a. 415); cf. O. GRANDEWITZ, *Heidelberger Index zum Theodosianus*, t. 1, Berlin 1925 (reed. Hildesheim 1996), s. 46 (s.v. *contradictio*); także: H. G. HEUMANN, E. SECKEL, *op. cit.*, s. 104 (s.v. *contradictio*); C. T. LEWIS, CH. SHORT, *op. cit.* (s.v. *contradictio*); R. MAYR, *op. cit.*, t. 1, szp. 726 (s.v. *contradictio*); K. E. GEORGES, *op. cit.*, t. 1, Basel 1962, szp. 1526 (s.v. *contradictorius*); J. SONDEL, *op. cit.*, Kraków 2009, s. 219; *Oxford Latin Dictionary*, s. 477 (s.v. *contradico*). Zawile kwestie związane ze znaczeniem obywatelstwa rzymskiego w okresie późnoantycznym klarownie przedstawia R. W. MATHISEN, *Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire*, [w:] *American Historical Review* 111 (2006), s. 1011-1040. W przypadku prowincji zachodnich uprawnienie określane jako *contradictio* mogło to dotyczyć to też tzw. *laeti*, czyli dziedzicznych osadników wojskowych pochodzenia barbarzyńskiego. Cf. H. W. BÖHME, H. CASTRITIUS, *Laeten und Laetengräber*, [w:] *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 2. Auflage, t. 17, Berlin-New York 2001, s. 580-588 – z dalszą literaturą.

⁴⁰ Nasuwa się wniosek, że było to po prostu *dominium* (własność). Wprawdzie wedle popularnego poglądu okres poklasyczny przynieść miał zamieszanie w kwestii rozróżnienia posiadania od własności oraz własności od innych praw rzeczowych (koncepcję tę upowszechnił E. LEVY, *West Roman Vulgar Law. The Law of Property*, Philadelphia 1951, *passim*; cf. M. KASER, *op. cit.*, s. 246-251, 298-312 – z dalszą literaturą). Współcześnie teoria ta jest jednak zasadnie kwestionowana, np. drobiazgowa analiza: S. VAN DEN DRIESSCHE, *Possessio und Dominium im postklassischen römischen Recht. Eine Überprüfung von Levy's Vulgarrechtstheorie anhand der Quellen des Codex Theodosianus und der Posttheodosianischen Novellen*, Hamburg 2006, *passim*. Dowodzi ona, że co najmniej utrzymano charakterystyczne dla okresu klasycznego rozróżnienie *possessio* od *dominium*. W kwestii charakteru prawnego władztwa nie można mówić w kontekście tej regulacji z pewnością o rozróżnieniu na własność kwirytną lub bonitarną (w stosunku do niewolników); podział ten nie funkcjonował w praktyce, jakkolwiek formalnie zniósł go dopiero Justynian I (C. 7.25.1 - a. 530-531). Cf. M. KASER, *op. cit.*, s. 261.

⁴¹ C. Th. 5.7.1 = *Brev.* 5.5.1 i analogicznie w *Interpretatio* do C. Th. 5.7.1. Katalog ten rozszerzono w C. 8.50.19 o „inne rzeczy”, co można interpretować dwojako: jako zabieg czysto redakcyjny lub świadectwo równorzędnej wartości ochrony władztwa prawnego w stosunku do wszystkich kategorii rzeczy w oczach ustawodawcy w czasach justyniańskich. Gospodarka w Galii późnorzymskiej, tak jak we wszystkich społeczeństwach rolniczych oparta była na dochodach z produkcji rolnej; niewolnicy stanowili zaś istotny element siły roboczej późnoantycznej Galii. Cf. R. MacMULLEN, *Late Roman Slavery*, [w:] *Historia* 36 (1987) 3, s. 359-382 = ID., *Changes in the Roman Empire. Essays in the Ordinary*, Princeton 1990, s. 236-249 i R. SAMSON, *Rural Slavery, Inscriptions, Archaeology and Marx: A Response to Ramsay Macmullen's „Late Roman Slavery”*, [w:] *Historia* 38 (1989) 1, s. 99-110. O trwałości niewolnictwa w okresie późnoantycznym i wczesnośredniowiecznym – zob. K. HARPER, *Slavery, passim*; Th. J. MacMASTER, *op. cit.*, <https://www.era.lib.ed.ac.uk/handle/1842/22819>. O znaczeniu gruntów jako źródła dochodów i lokaty kapitału w prowincjach zachodniorzymskich – zob. np. A. DEMANDT, *Der spätrömische Militäradel*, [w:] *Chiron* 10 (1980), s. 609-637; D. WHITTAKER, *Landlords and warlords in the later Roman Empire*, [w:] *War and Society in the Roman World*, ed. J. Rich, G. Shipley, London-New York 1993, s. 277-302. Na pewno we wszystkich wersjach tekstu miano na myśli jedynie rzeczy materialne (*res corporales*), gdyż przedmiotem praw rzeczowych mogły być w antycznym prawie rzymskim tylko rzeczy materialne; jakkolwiek nie znano wówczas „abstrakcyjnych pojęć przedmiotu prawa rzeczowego ani przedmiotu obrotu prawnego”; cytat [za:] W. DAJCZAK, *Rzymska res incorporalis a kształtowanie się pojęć „rzeczy” i „przedmiotu praw rzeczowych” w europejskiej nauce prawa prywatnego*, Poznań 2007, s. 68; *ibid.*, s. 23-89 na temat podziału *res corporales-res incorporales* w antycznym prawie rzymskim, z dalszą literaturą.

⁴² W świetle treści zachowanego wyciągu z analizowanej konstytucji, administracja cesarska zdążyła już nawet przejąć lub rozdysponować niektóre z opuszczonych ziem i niewolników. Uwzględniając realia działalności administracji cesarskiej znaczy to, iż od czasu porzucenia dóbr musiało upłynąć nieco czasu i tym samym konstytucja przeciwdziałać mogła następstwom najazdów barbarzyńskich na Galię u schyłku lat pięćdziesiątych IV w. Zob. na temat tych wydarzeń – ostatnio: M. COLOMBO, *La campagna estiva del 357 in Germania I, la spedizione del magister peditum praesentalis Barbatio contro gli Alamanni Iuthungi in Raetia II e le manipolazioni narrative di Ammiano Marcellino*, [w:] *Tyche* 31 (2016), s. 103-125 – z dalszą literaturą. Niepokoje na obszarze północnej Galii prowadziły od trzeciego wieku do powstawania

Osobno należy – z kolei – rozróżnić hipotetyczne przesłanki zamieszczenia wyciągu z analizowanej konstytucji cesarskiej w odmiennych historycznych kontekstach: powstania *Codex Theodosianus* z 438 r., napisania *Interpretatio ad C. Th. 5.7.1* u schyłku V w. w Galii, przejścia obu wspomnianych tekstów do *Breviarium Alaricianum* z 506 r.⁴³, a następnie, w zmienionej nieco w stosunku do wersji kompilatorów teodozjańskich, do *Codex Iustinianus (Codex repetitae praelectionis)* z 534 r. Uwzględniwszy zasadną opinię o propagandowym charakterze późnoantycznego ustawodawstwa cesarskiego⁴⁴, prowadzi mnie to do wniosku w osobnym artykule, że analizowany fragment konstytucji jest świadectwem braku zaufania do władzy rzymskiej, do jej zdolności do zapewnienia *Pax Romana*. Świadczy to pośrednio o osłabieniu tzw. „soft power” *Imperium Romanum* wśród niektórych z przedstawicieli lokalnych elit prowincjonalnych⁴⁵. Wskazuję tam na adekwatność, a zarazem nieco odmienną interpretację, przewidzianych przez tą regulację rozwiązań w różnych kontekstach historycznych i geograficznych; odpowiednio: w momencie jej wydania w 366 r. w Galii; zamieszczenia wyciągu z konstytucji w *Codex Theodosianus* w 438 r. – co znaczyło jej stosowanie w obu częściach *Imperium*; przełomu V i VI w. w państwie wizygockim – o czym świadczy włączenie C. Th. 5.7.1 oraz *Interpretatio ad C. Th. 5.7.1* do *Brewiarza Alaryka* z 506 r.; lat trzydziestych VI w. w *Imperium* bizantyńskim – wraz z włączeniem C. 8.50.19 do *Codex Iustinianus* z 534 r.

Opinie takie można formułować dopiero po dokonaniu, opisanej wyżej, kompleksowej analizy – z wykorzystaniem innych typów źródeł – oraz przynajmniej dominujących opinii na ich temat w piśmiennictwie wraz z uwzględnieniem kompleksowej wiedzy na temat różnych aspektów dziejów pewnego okresu historycznego. Nie zawsze konieczne jest dokumentowanie pisemne tej procedury, ale przeprowadzenie jej jest zaw-

i utrzymywania schronów obronnych dla ludności cywilnej poza miejscami stałego zamieszkania. Cf. E. M. WIGHTMAN, *Gallia Belgica*, London 1985, s. 243-250.

⁴³ Uwzględniając porównawczo parafrazę C. Th. 5.7.1 w *LRB*. Pod tytułem XL: *De iure postliminii* zamieszczono tam uwagę o przywróceniu prawa własności w stosunku do niewolników wracających z *captivitas*, a następnie ogólnie omówiono sytuację wyzwoleńców w przypadku powrotu z niewoli nieprzyjacielskiej. Całkowicie natomiast pominięto tam kwestię losu innych uprawnień osób wracających z *captivitas*, zawężając w istotny sposób zakres *ius postliminii* w stosunku do rzymskiego pierwowzoru.

⁴⁴ Zob. M. STACHURA, *Wrogowie porządku rzymskiego. Studium zjawiska agresji językowej w Kodeksie Teodozjusza, Nowelach Postteodozjańskich i Konstytucjach Sirmondiańskich*, Kraków 2010, *passim* (przy okazji uwag o tzw. agresji językowej w ustawach cesarskich) – z dalszą literaturą.

⁴⁵ J. WIEWIORSKI, *Późnorzymskie ius postliminii, passim*. Pojęcie „soft power”, popularne we współczesnej politologii pojęcie wprowadzone zostało przez Josepha S. NYE Jr. u schyłku lat 80. XX w., w kontekście zdobywania wpływów państwa dzięki atrakcyjności własnej kultury, polityki i ideologii oraz jego zdolności do pozyskiwania sojuszników. Po raz pojawia się ono w pracy J.S. NYE Jr., *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, New York 1990, a w rozwiniętej formie zaprezentowane zostało w późniejszym studium jego autorstwa pt. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York 2004.

sze niezbędne, zanim zamierza się analizować treść konstytucji. Konieczna – rzecz jasna – jest w tym celu na wstępie próba samodzielnego przekładu i niepoprzestawania na dostępnych tłumaczeniach, które zawsze są interpretacją tekstu oryginalnego⁴⁶.

Streszczenie

Uważna analiza rzymskich konstytucji cesarskich okresu dominatu nie jest mocną stroną współczesnych badaczy. Wielu romanistów traktuje je, niestety, jako ilustrację też dotyczących rozwoju instytucji prawa rzymskiego w szerszej perspektywie dziejowej, a ich odczytanie przypomina pobieżną lekturę współczesnych tekstów prawnych. Tekst omawia późnorzymską konstytucję cesarską, która potwierdzała reguły *ius postliminii* – prawa obywatela rzymskiego do powrotu do utraconej sytuacji prawnej w razie uwolnienia się z niewoli nieprzyjacielskiej – uzupełniając ją o dodatkowe przywileje, ale wyłączając zastosowanie ustawy wobec tych, którzy przenieśli się dobrowolnie: C. Th. 5.7.1 = *Brev.* 5.5.1 = C. 8.50.19 (a. 366). Autor stara się wskazać, według zasady *pars pro toto*, na zagadnienia na które należy zwrócić uwagę przy analizie tego typu źródeł, przed wyciąganiem z nich dalej idących wniosków.

Słowa kluczowe: *ius postliminii*; późne cesarstwo rzymskie; konstytucje cesarskie; C. Th. 5.7.1 (*Brev.* 5.5.1) = C. 8.50.19; metodologia badań

⁴⁶ Zob. np. T. P. GÓRSKI, *Tłumacz jako źródło nieprzetłumaczalności*, [w:] *Rocznik Przekładoznawczy. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu* 1 (2005), s. 85-93, <http://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/RP/article/view/RP.2005.007> – z dalszą literaturą.

**On the benefits of careful reading: short remarks on C. Th. 5.7.1 (Brev. 5.5.1)
= C. 8.50.19 (a. 366)
(Summary)**

The text discusses a late Roman imperial enactment which confirmed the rules of *ius postliminii* – the law allowing a freeborn Roman citizen captured by the enemy to recover all previous rights after returning from the captivity – and added to it certain legal privileges but excluded its application for those who deserted to the enemy: C. Th. 5.7.1 [= *Brev.* 5.5.1] = C. 8.50.19 (a. 366). The excerpt of the enactment is known from *Theodosian Code* from 438 and approved by its *interpretatio*, written in late 5th century Gaul. Both texts were repeated by *Breviary of Alaric* (ca 506 AD); *Lex Romana Burgundionum* (ca 501 AD) shared the spirit of the discussed imperial law in part while its abbreviated version was involved in *Justinian Code* (534 AD). The author discusses the text as *pars pro toto* of proper methodology toward the detailed reading of late Roman imperial enactments.

Keywords: *ius postliminii*; late Roman empire; imperial constitutions; C.Th. 5.7.1 (= *Brev.* 5.5.1) = C. 8.50.19; research methodology

Bibliografia

AMIRANTE L., *Postliminio (diritto romano)*, [w:] *Novissimo digesto italiano*, ed. A. Azara, E. Eula, t. 13, Torino 1966, s. 429-433.

AMMIANI MARCELLINI *Rerum Gestarum libri qui supersunt*; ed. wg: A. Marcellin, *Histoire*, t. 5 (*Livres XXVI-XXVIII*). Texte établi, traduit et annoté par M. A. Marié, Paris 1984.

AMMIANUS MARCELLINUS, *Dzieje Rzymskie*, tłum. I. Lewandowski, t. 2, Warszawa 2002

ATZERI L., *Gesta senatus Romani de Theodosiani publicando. Il Codice Teodosiano e la sua diffusione ufficiale in Occidente*, Berlin 2008.

BIONDI B., *Il diritto romano cristiano*, t. 2: *La giustizia – le persone*, Milano 1952.

BOEFT den J., DRIJVER J. W., HENGST den D., TEITLER H. C., *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVII*, Leiden-Boston 2009.

BÖHME H. W., CASTRITIUS H., *Laeten und Laetengräber*, [w:] *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 2. Auflage, t. 17, Berlin-New York 2001, s. 580-588.

BREVIARIUM ALARICI (Lex Romana Visigothorum), ed. G. Hänel. Leipzig 1849, reed. 1962, 2004.

CAMERONA E., *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395-700*, London-New York 2012.

CASANI A. M., „*Postliminium receptum Gallus Aelius in libro significationum, quae ad ius pertinent (...)*”. *Origine storica del postliminium e sua classificazione*, [w:] *Studia Prawnoustrojowe* 21 (2013), s. 87-98.

Di CINTIO L., *Ancora sulle Interpretationes*, [w:] *Rivista di Diritto Romano* 10 (2010), s. 1-16.

EAD., *L'„Interpretatio Visigothorum” al Codex Theodosianus. Il libro IX*, Milano 2013; <http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dicintio-interpretatio.pdf>, data wejścia na stronę: wrzesień 2017 r.

EAD., *Note sui contenuti della „Interpretatio”. Divinazione e custodia carceraria*, [w:] *Rivista di Diritto Romano* 8 (2008), s. 1-20.

EAD., *Riflessioni sul libro IX della Interpretatio alaricana*, [w:] *Rivista di Diritto Romano* 12 (2012), s. 1-68.

CODIX IUSTINIANUS, [w:] *Corpus iuris civilis*, t. 2, ed. P. Krüger, Berolini 1895.

COLOMBO M., *Alcune questioni ammianeae*, [w:] *Romanobarbarica* 16 (1999), s. 23-75.

ID., *La campagna estiva del 357 in Germania I, la spedizione del magister peditum praesentalis Barbatio contro gli Alamanni Iuthungi in Raetia II e le manipolazioni narrative di Ammiano Marcellino*, [w:] *Tyche* 31 (2016), s. 103-125.

COMA FORT J. M., *Codex Theodosianus: historia de un texto*, Madrid 2014.

CHAUVOT A., *Opinions romaines face aux barbares au IVe siècle ap. J. C.*, Paris 1998.

DAJCZAK W., *Rzymska res incorporalis a kształtowanie się pojęć „rzeczy” i „przedmiotu praw rzeczowych” w europejskiej nauce prawa prywatnego*, Poznań 2007.

DEMANDT A., *Der spätrömische Militäradel*, [w:] *Chiron* 10 (1980), s. 609-637.

DERDA T., ŁAJTAR A., *Chronologia*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 3: *Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, red. E. Wipszycka, Warszawa 1999, s. 364-416.

ERNOU A., MÉLLET A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, éd. J. André, Paris 1979.

EPIGRAPHIC EVIDENCE: Ancient History from Inscriptions, ed. J. Bodel, London-New York 2001.

FEISSEL D.: *Deux constitutions tétrarchiques inscrites à Éphèse*, [w:] *Antiquité Tardive* 4 (1996), s. 273-289.

FRÉZOULS E., *Durocortorum (Reims) Marne, France*, [w:] *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, ed. R. STILLWELLS [et al.], Princeton, New York 1976.

FORTINA M., *L'imperatore Graziano*, Torino 1953.

GAUDEMET J., *Code Théodosien et Bréviaire d'Alaric*, [w:] *Studi in onore di Giuseppe Grosso*, t. 4, Torino 1971.

GEORGES K. E., *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch (...)*, ed. H. Georges, t. 1, Basel 1962.

GOFFART W. A., *Barbarians and Romans, A.D. 418-584. The Techniques of Accommodation*, Princeton 1980.

GÓRSKI T. P., *Tłumacz jako źródło nieprzetłumaczalności*, [w:] *Rocznik Przekładoznawczy. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu* 1 (2005), s. 85-93, <http://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/RP/article/view/RP.2005.007>, data wejścia na stronę: wrzesień 2017 r.

GRANDEWITZ O., *Heidelberger Index zum Theodosianus*, t. 1, Berlin 1925 (reed. Hildesheim 1996).

GIUFFRÈ V., „*Iura*” e „*arma*”. *Intorno al VII libro del Codice Theodosiano*, Napoli 1983.

- GUTMANN B., *Studien zur römischen Außenpolitik in der Spätantike (364-395 n. Chr.)*, Bonn 1991.
- HAENSCH R., *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1997.
- HARPER K., *Slave Prices in Late Antiquity (and in the Very Long Term)*, [w:] *Historia* 59 (2010) 2, s. 206-238.
- ID., *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425*, Cambridge 2011.
- HEERING W., *Kaiser Valentinian I (364-375 n. Chr.)*, Magdeburg 1927.
- HEUMANN H. G., SECKEL E., *Heumann Handlexikon zu den Quellen des römischen Recht*, Jena 1891.
- HOFFMANN D., *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum*, Düsseldorf 1969.
- ISAAC B., *The Meaning of the Terms Limes and Limitanei*, [w:] *Journal for Roman Studies* 78 (1988), s. 125-147.
- KASER M., *Das römische Privatrecht*, t. 2, München 1975.
- KRAWCZYK Z., *Polityka Walentyniana I wobec Alamanów w świetle przekazu Ammiana Marcellinusa*, [w:] *Antiquitas* 29 (2007), s. 251-268.
- LIEBS D., Sirks A. J. P., *The Theodosian Code. A Study*, [w:] *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 127 (2010), s. 516-628.
- LENSKIN., *Captivity and Romano-Barbarian Exchange*, [w:] R. W. Mathisen, D. Shanzer, *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World. Cultural Interactions and the Creation of Identity in Late Antiquity*, Farnham 2011, s.185-198.
- ID., *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley-Los Angeles 2003.
- LES ACTES DES L'ÉTAT impérial dans l'épigraphie tardive (324-610): prolégomènes à un inventaire, [w:] *Selbstdarstellung und Kommunikation. Die Veröffentlichung staatlicher Urkunden auf Stein und Bronze in der Römischen Welt. Internationales Kolloquium an der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik in München (1. bis 3. Juli 2006)*. Vestigia 61, ed. R. Haensch, München 2009, s. 97-128.
- LEWIS C. T., SHORT CH., *A Latin Dictionary. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary (...)*, Oxford 1879, <http://www.perseus.tufts.edu/>; data wejścia na stronę: wrzesień 2017 r.
- LEVY E., *West Roman Vulgar Law. The Law of Property*, Philadelphia 1951.
- LEX ROMANA BURGUNDIONUM, ed. F. Bluhme, [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Legum*. t. 3, Hannoverae 1863, <http://www.dmgh.de>; L. R. von Salis, [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio I. Legum Nationum Germanicorum*, t. 2, cz. 1, Hannoverae 1892; <http://www.dmgh.de>, data wejścia na stronę: wrzesień 2017 r.
- MAFFI A., *Ricerche sul Postliminium*, Milano 1992.
- MATTHEWS J. F., *Interpreting the Interpretationes of the Breviarium*, [w:] *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*, ed. R. W. Mathisen, Oxford 2001, s. 11-32.
- ID., *Lying Down the Law: a Study of the Theodosian Code*, New Heaven-London 2000.
- ID., *The Roman Empire of Ammianus*, London 1989.
- MacMASTER T. J., *The Transformative Impact of the Slave Trade on the Roman World, 580-720*, Edinburgh 2015, <https://www.era.lib.ed.ac.uk/handle/1842/22819>.
- MacMULLENR., *Late Roman Slavery*, [w:] *Historia* 36 (1987) 3, s. 359-382 = ID., *Changes in the Roman Empire. Essays in the Ordinary*, Princeton 1990, s. 236-249.

- MAYR R., *Vocabularium Codicis Iustiniani I. Pars Latina*, Prag 1923, reed. Hildesheim 1965.
- MBADINGA W. CH., *Les pourparlers de paix entre Rome et les Barbares le long du limes rhéno-danubien de 337 à 375*, Paris 2012.
- NEIRA FALEIRO C., *La „Notitia Dignitatum”: nueva edición crítica y comentario histórico*, Madrid 2005.
- NEMO-PEKELMAN C., *How did the prudentes work on the Breviarium Alaricanum? The example of the laws on Jews*, [w:] *Historical Research* 86 (2013) 233, s. 408-415.
- NESSSELHAF H., *Die spätrömische Verwaltung der gallisch-germanischen Länder*, Berlin 1938.
- NOTITIA DIGNITARUM in partibus Occidentis*, ed. O. Seeck, *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, Berlin 1876.
- NYE J. S. Jr., *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, New York 1990.
- ID., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York 2004.
- Oxford Latin Dictionary*, ed. P. G. W. Glare, t. 1-2, Oxford 2016.
- PERGAMI F., *La legislazione di Valentiniano e Valente (364-375)*, Milano 1993.
- The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 1: AD 260-39, ed. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Cambridge 1971.
- ROBERTS W. E., *Gratian (367-83 A.D.)*, *De Imperatoribus Romanis. An Online Encyclopedia of Roman Emperors*: <https://www.roman-emperors.org/gratian.htm#6>, data wejścia na stronę: wrzesień 2017 r.
- ID., *Valentinian I (364-375 A.D.)*, *De Imperatoribus Romanis. An Online Encyclopedia of Roman Emperors*, https://www.roman-emperors.org/vali.htm#N_15_, data wejścia na stronę: wrzesień 2017 r.
- RODRÍGUES MARTÍN J. D., *A Handbook for Alaric's codification*, [w:] *Revue Internationale des droits de l'antiquité* 46 (1999), s. 451-463.
- ROSSI D., *Il sistema delle fonti normative nel Breviario Alariciano alla luce dell'interpretatio a CTh 1,4,3*, [w:] *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 96-97 (1993-1994), s. 551-560.
- ROTMAN Y., *Byzantine Slavery and the Mediterranean World, English translation by J. M. Todd*, Cambridge, London 2009.
- ID., *The publication and application of the Theodosian Code*, [w:] *MEFRA* 125 (2013) 2, <http://mefra.revues.org/1754>, data wejścia na stronę: wrzesień 2017 r.
- ID., *The publication of the Theodosian Code and transmission of its texts some observations*, [w:] *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, ed. S. Crogiez-Pétrequin, P. Jaillette, Lille 2012, s. 21-61.
- SAMSON R., *Rural Slavery, Inscriptions, Archaeology and Marx: A Response to Ramsay Macmullen's „Late Roman Slavery”*, [w:] *Historia* 38 (1989) 1, s. 99-110.
- SANDER E., *Das Recht des römischen Soldaten*, [w:] *Rheinisches Museum für Philologie* 101 (1958), s. 152-191.
- SANNAM. V., *Nuove ricerche in tema di postliminium e redemptio ab hostibus*, Cagliari 2001.
- SCHARF R., *Der Dux Mogontiacensis und die Notitia Dignitatum. Eine Studie zur spätantiken Grenzverteidigung*, Berlin-New York 2005.
- SCHEIDEL W., *Slavery in the Roman economy*, [w:] *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*, <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/091003.pdf>, data wejścia na stronę: wrzesień 2017 r.

SCHLINKERT D., *Between Emperor, Court and Senatorial Order: The Codification of the Codex Theodosianus*, [w:] *Ancient Society* 32 (2002), s. 283-294.

SCHMIT-HOFNERS., *Die Regesten der Kaiser Valentinian und Valens in den Jahren 364 bis 375 n. Chr.*, [w:] *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 125 (2008), s. 498-602.

ID., *Reagieren und Gestalten: der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I*, München 2008.

SEECK O., *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der Christlichen Kaiserzeit*, Stuttgart 1919.

ID., *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 N.Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der Christlichen Kaiserzeit*, Stuttgart 1919.

SIRKS B., *The Theodosian Code. A Study*, Friedrichsdorf 2007.

ID., *Where did the Theodosian compilers take their textes from?*, [w:] *Société, Économie, Administration dans le Code Théodosien*, ed. S. Crogiez-Pétrequin, P. Jaillette, Lille 2012, s. 153-164.

SLOOTJES D., *The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire*, Leiden-Boston 2006.

Słownik łacińsko-polski, red. M. Plezia, t. 3, Warszawa 2007.

SONDEL J., *Słownik łacińsko-polski dla historyków i prawników*, Kraków 2009.

STACHURA M., *Wrogowie porządku rzymskiego. Studium zjawiska agresji językowej w Kodeksie Teodozjusza, Nowelach Postteodozjańskich i Konstytucjach Sirmondiańskich*, Kraków 2010.

STOLTE B., *The Law of New Rome: Byzantine Law*, [w:] *Cambridge Companion to Roman Law*, ed. D. Johnston, Cambridge 2015.

SUDER W., *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*, Wrocław 2003.

ŚWIADECTWA EPIGRAFICZNE. *Historia starożytna w świetle inskrypcji*, ed. J. Bodel, tłum. A. Baziór, Poznań 2008.

TANTILLO I., *Defining Late Antiquity through Epigraphy?*, [w:] *Late Antiquity in Contemporary Debate*, ed. R. Lizzi Testa, Cambridge 2017.

TEKSTY I POMNIKI. *Zarys epigrafiki łacińskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, ed J. Kolendo, Warszawa 2003.

THEODOSIANI LIBRI XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes, t. 1-2, ed. Th. Mommsen, P. M. Meyer, Berolini 1904.

WAL van der N., LOKIN J. H. A., *Historiae iuris graeco-romani delineatio: Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985.

WHITTAKER D., *Landlords and warlords in the later Roman Empire*, [w:] *War and Society in the Roman World*, ed. J. Rich, G. Shipley, London-New York 1993, s. 277-302.

WICKHAM H., *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford 2005.

WIGHTMAN E. M., *Gallia Belgica*, London 1985.

VANDENDRIESSCHE S., *Possessio und Dominium im postklassischen römischen Recht. Eine Überprüfung von Levy's Vulgarrechtstheorie anhand der Quellen des Codex Theodosianus und der Post-theodosianischen Novellen*, Hamburg 2006.

WIEACKER F., *Lateinische Kommentare zum Codex Theodosianus. Untersuchungen zum Aufbau und Überlieferungswert der Interpretationen zum Codex Theodosianus*, [w:] *Symbolae Friburgensis in honorem Ottonis Lenel*, Leipzig 1931.

WIEWIOROWSKI J., *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, Poznań 2015.

ID., *Stanowisko prawne rzymskich dowódców wojsk prowincjonalnych – duces w prowincjach Scythia Minor i Moesia Secunda*, Poznań 2007.

ID., *Status prawny działek żołnierzy limitanei nad dolnym Dunajem*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie-idee-prawo*, red. A. Lityński i P. Fiedorczyk, Białystok 2003, s. 179-192.

ID., *Początki osadnictwa wojskowego „limitanei” nad dolnym Dunajem. Refleksje na podstawie noweli 24. cesarza Teodozjusza II z 443 r.* [w:] *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, red. H. Olszewski, Poznań 2002, s. 461-478.

ID., *The Roman Army in Later Roman Empire and ius postliminii and marriage (some remarks)*, [w:] *Leben nach dem Tod. Rechtliche Probleme im Dualismus: Mensch-Rechtssubjekt*, ed. A. Gulczyński, Graz 2010, s. 103-114.

WIPSZYCKA E., *Źródła normatywne świeckie*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 3: *Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, red. EAD., Warszawa 1999, s. 585-610.

WHITTAKER C. R., *Agri deserti*, [w:] *Studies in Roman Property*, ed. M. I. Finley, Cambridge-London-New York-Melbourne 1976, s. 137-165.

WOOD I., *The Legislation of Magistri Militum: the laws of Gundobad and Sigismund*, *Clio@Thémis* 10 (2016), http://www.cliothemis.com/IMG/pdf/5_Wood-2.pdf, data wejścia na stronę: wrzesień 2017 r.

WÓJCIK M., *Dobra na rzecz wykupu jeńców w rzymskim prawie poklasycznym*, [w:] *Roczniki Nauk Prawnych* 14 (2004) 1, s. 155-169.

VOCI P., *Nuovi studi sulla legislazione romana del tardo impero*, Padova 1989.

ZIMMERMANN R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.